

SZALAY KÁROLY

Hellenizmus és kereszténység

Az emberi elme olykor képtelen nyomon követni, mi több: kibogozni a történelem rejtett erővonalainak egymásra hatását, tekervényes ok-okozati összefüggéseit. Sőt, ha rátapint némely kevéssé ismert, de fontos pontra, maga sem hiszi el felfedezését. Abszurd feltételezésnek hiheti – jogos meggyőződéssel –, hogy II. Philipposz király fiának, a Kr. e. 356-ban született és krisztusi kort, 33 évet élt Nagy Sándornak, a véletlen évszám megegyezésén túl, bármi köze is lehetett volna a kereszténységhez. Hiszen halálától, Kr. e. 323-tól, illetve Memphiszben megrendezett temetésétől, Kr. e. 321-től a Krisztus születéséig eltelt évszázadokban semmi sem történt, ami efféle összefüggésre utalhatott volna. Természetesen közvetlen összefüggés nem is létezik, de közvetett bizony van.

A görögök három törzse lakta a Balkán-félsziget területeit az Adriai- és az Égei-tenger között: a dórok, az aiolok és az iónok. Miközben egymással hadakoztak, lassan terjeszkedtek is: az Égei-tenger szigetvilága benépesült görögökkel, és az egész tengeri terület görög beltengerré vált. A nagyhatalommá váló perzsa állam azonban már jóval Nagy Sándor születése előtt létében fenyegette az egymással békétlenkedő görögöket. Komoly veszedelmet jelentett a görögök számára az évszázadokon keresztül folytatott testvérháború. Elég, ha a Kr. e. 457–445-ös athéni–spártai háborúkra utalok. Periklész idején – miközben az athéniak a perzsákkal is háborúztak – nemcsak a demokrácia élte virágkorát, hanem a filozófia, a tudomány, a művészetek is. Majd Athén harminc évre békét kötött Spártával, ami a görög nép megerősödését ígérte. Alig telt el azonban tizennégy év a békeidőszakból, amikor – Kr. e. 431-ben – kitört a peloponnészoszi háború, amely jóval hosszabb ideig tartott, mint a korábbi békekorszak. Miközben váltakozó sikerrel háborúzott a két városállam, a görög kultúra kivételes eredményeket ért el, s évtizedek alatt kívándoroltak Kis-Ázsiába azok a görög telepések, akik perzsa fennhatóság alatt városokat alapítottak, és e helyeken meggyökerezítették a görög szellemiséget.

A perzsa Dareioszok növekvő hatalmat és birodalmat építettek, és a két legerősebb görög városállam vezetői nem vették észre, hogy II. Dareiosz egymás ellen uszítja őket. Athén és Spárta mögött fenyegető árnyékkal tűnt fel a perzsa birodalom, s közben világhatalommá erősödött Róma és északon Makedónia I. és II. Philipposz uralma alatt. A makedón királyság uralma Alexandrosz, vagyis Nagy Sándor idejében teljesedett ki, aki maga alá gyűrte a görög államok szövetségét, majd Kr. e. 333-ban megsemmisítő győzelmet aratott III. Dareiosz perzsa birodalma felett, és megindult világhódító útján. Elfoglalta Egyiptomot, és megalapította Alexandriát (a később a kereszténység szempontjából is fontossá váló bázispontot), elfoglalta Babilont, Szuszát, Perszepoliszt, Irán keleti tartományait, s benyomult az Indus völgyébe. Dareioszt alig hét esztendővel élte túl, ám halála után hatalmas birodalma vezetői kezén széthullott.

De valami mégis túlélte a Nagy Sándor-i hódításokat: a hellenizmus. Ez a különös, mediterrán görög kultúra a görög telepések kis-ázsiai városaiban is tovább virágzott, s helyi értékekkel gazdagodott – olyannyira, hogy II. Ptolemaiosz egyiptomi uralkodó hellenisztikus birodalmat hozott létre, s vezető szerepet játszott a hellenisztikus világban. A hellenizmus, később pedig jelentős részben a kereszténység is azokon a területeken gyökerezett meg, amelyeket Alexandrosz meghódított. Arméniában, vagyis Örményországban jött létre az első önálló és ma is működő nemzeti keresztény egyház – független főpap, a katolikus vezetésével. Hangsúlyozni kell, hogy Örményországban már 301-ben államvallássá vált a kereszténység – hosszú évekkel Nagy Konstantin keresztény római birodalmának létrejötte előtt. Pusztán az érdekesség kedvéért említem, hogy Nagy Sándor meghódította Kappadókiát, a kereszténység későbbi szellemi központját (gondolok itt a kappadókiai atyák szerepére) és a hellenizálódó Tarziszt is, a legfontosabb hittérítő, az első evangélista Szent Pál szülővárosát. A hellenizmust Rómában, Hispániában és az egész itáliai félszigeten – beleértve a provinciákat is – a rómaiak honosították meg a görög birodalom összeomlása után, mintegy folytatva és kiterjesztve azt, amit Nagy Sándor akaratán kívül elkezdett.

A máig használt hellén (Hellász) megnevezés, amellyel a görögséget illetik, először a makedón Thesszália déli részének Hellász nevű területét jelentette, és éppen Nagy Sándor idején kapott általánosabb jelentést. Hellenizálódtak azok a nyugat felé

Az írás Szalay Károly *Az ötödik evangélista* című – készülő – kötetének részlete.

szétszóródott zsidó diaszpórák is, amelyek – elfeledve anyanyelvüket – görögül beszéltek. Székhelyük, a zsidó hellenizmus egyik központja éppenséggel a Nagy Sándor alapította Alexandria volt. Kis-Ázsia, a Balkán-félsziget, Egyiptomnak a Nílushoz és a tengerhez közeli tájai, és persze a görög városok, sőt Róma is arisztokráciája révén hellenizálódott. Nem véletlen, hogy Cicero olyannyira korholta nemzettársait a görögök eszményítése miatt, ami saját értékeik, műveltségük lebecsülésével járt együtt. Ugyanakkor az is érdekes, hogy a görög festészetet ma éppen az etruszk és a latin festészet alapján ismerjük. Az eredeti festmények elpusztultak a török megszállás alatt, és emléküket az etruszk, illetve a pompeji festészet őrzi (mint ahogyan a görög szobrok latin másolatokban maradtak fenn), nem is beszélve a görög filozófia, irodalom, vallásos mitológia hatásáról, ami – mai kifejezéssel élve – a plagizálás határát súrolja. (A *plágium* szó egyébként eredetileg emberrablást, lélekárválást jelentett.)

Nehéz cáfolni azt az állítást, hogy a hellenizmust Nagy Sándor terjesztette, illetve tette olyan, világméretű szellemi jelenséggé, amely évszázadokkal túlélte birodalmát. Ami nem a makedón uralkodónak, hanem a görögség páratlan kultúrájának, fejlettségének volt köszönhető. Ha a kereszténység kezdeteiről és elterjedéséről beszélünk, nem hagyhatjuk említés nélkül a hellenizmus, illetve a görög nyelvű kultúra jelentőségét.

Az akkori Földközi-tenger környéki világ görögül ismerhette meg az Ószövetséget, mert Alexandriában hetven tudós görögre fordította a zsidó szövegeket (*Septuaginta*).

Az Ószövetség 39 (illetve 46), majd később az Újszövetség 27 alapvetően legfontosabb irata is görögül vált ismertté. Pontosabban: az újszövetségi szövegek közül csak egy van, amely nem görög nyelven íródott – Máté evangéliuma –, de azt is rögvest görögre fordította állítólag maga Máté evangelista vagy egy másik Máté nevű személy. Görögül vált ismertté Európában, Kis-Ázsiában, a hajdani Nagy Sándor-i és az akkori Római Birodalom területén Mózes öt könyve (a Tóra). Józsué könyvétől Malakiás könyvéig minden ószövetségi írás görög nyelven terjedt, sőt a Bölcsesség Könyvét eleve görögül írták meg. A mű szerzője alexandriai hellenizált zsidó lehetett; abban a városban élt, amelyet Nagy Sándor alapított, s nemcsak a ptolemaioszi görögség fővárosa, hanem a szórványzsidóság legjelentősebb városa is volt. Az ószö-

vetségi írásokból ez az a könyv, amely sok ponton érintkezik a hellenizmussal, a görög gondolkodással. Írója „hellén tanultságának” köszönhető az elvont szavak használata, és az a könnyed okoskodás, amely nem érhető el a héber nyelv szókincsével és nyelvtanával. Ugyancsak ez az oka annak, hogy van benne bizonyos mennyiségű filozófiai szakkifejezés, osztályozási keret és iskolai téma, de ezek részleges kölcsönvételek: szó sincs arról, hogy a szerző a hozzájuk tapadó mélyebb értelmet is átvette volna, inkább csak az Ószövetségből származó gondolatok plasztikusabb kifejezésére szolgáltak. A filozófiai rendszerekről vagy az asztrológiai eszmékről a szerző nem tud többet, mint korának művelt alexandriai embere.¹ Vagyis a forma hellén, a tartalom ószövetségi.

Az ó- és újszövetségi szövegek görögre fordítását nemcsak a hellenizált területek görög nyelvűsége tette szükségessé, hanem az az egyszerű tény is, hogy az akkori világ legfejlettebb és legelterjedtebb nyelve a görög volt. Olyan fogalmakra találtak kifejezéseket, amelynek más nyelvekben nem léteztek. Tehát amikor Hieronymus azt írta egy episztolájában, hogy a héber nyelvet azért tanulmányozta sivatagi magányában, hogy ezzel önmagát „kínózva” megszabaduljon a kísértő testi szerelem gondolataitól (mindenféle „sziszegő, lihegő szavak kiejtésének” elsajátításával), nemcsak az anyanyelvétől teljesen különböző hangzások, a csak mássalhangzóval jelölések, hanem a nyelv teljesen eltérő szerkezete, a szókincs fogalmi gazdagságának hiánya is nehezítette a héber nyelv elsajátítását, amely gazdagság – az adott időben – ugyanakkor csak a görög nyelvet jellemezte. A görög nyelv fogalmi bősége nemcsak a héberrel szemben volt feltűnő, hanem kora többi nyelvével szemben is. Olyannyira, hogy mindmáig több száz görög szó található a különféle nyelvekben, amelyek később – hála Jeromos *Vulgátájának* – a latin mint a kereszténység hivatalos nyelve közvetített. Vagyis a kifejezésbeli és gondolati gazdagságot terjesztette, bővítette tovább Róma világhatalommá növekedése.

Szent Jeromos negyedik századvégi, ötödik század eleji *Vulgáta*-fordítása kulcsszerepet játszott az emberi gondolkodás fejlődésében. Hiszen a latin nyelv segítségével az akkori „Európa” és a hajdani Nagy Görögország előbb hellenizált, majd latinizált területei (Britanniától, Hispániától Arméniáig) a görög

¹ Biblia, Szent István Társulat, Budapest, 1987, 734.

filozófia és tudomány fogalmi rendszerével gazdagodtak. Róma, magasrendű kulturálságának köszönhetően – miután átvette a Mare Nostrum körül lévő partvidékek és az azoktól távolabbi szárazföldek feletti uralmat – nemhogy fölszámolta volna a hellének hátrahagyott szellemi, anyagi, tárgyi, művészeti és egyéb értékeit, hanem megőrizte azokat, sőt: kiegészítette az általa létrehozott civilizációval, a fejlett jogrenddel, a technikai tudással. Csak egy példa: az angliai vízvezetékek mai szabványában szereplő paraméterek nem különböznek azoktól az alapadatoktól, amelyek a Pompejiben talált aquaeductus maradványaira jellemzőek. Igaz, hogy Róma a hajózás terén lemaradt Karthágótól, Föníciától és más kultúráktól, de tőlük is átvette vívmányait.

I. Damasus pápa (366–384) ismerte föl, hogy a görög hatalommal a görög nyelv egyeduralma is zsugorodik az akkori világ központjában. Damasus azért bízta meg Szent Jeromost, hogy fordítsa latinra az Ó- és az Újszövetséget, mert attól tartott: a görög nyelv kikopásával az Ige terjesztése nyelvi akadályokba ütközhet. És azért Hieronymust, mert közismerten ő tudott a legszebben és a legszínvonalasabban latinul; mint szépíró kedvencéhez, Ciceróhoz hasonlították a kortársak. Az első században az igehirdetésnek még nem volt akadálya a görög nyelvtudásnak. Noha Szent Pál több nyelven is tudott, leveleit a korinthusiakhoz, a thesszáliaiakhoz, de éppúgy a rómaiakhoz is – görögül írta. Vagyis a kereszténység elsősorban és legkönnyebben a hellenizmus által korábban „megfertőzött” területeken hódított.

Amikor Damasus pápa a IV. század második felében kialakította a püspöki hierarchiát a keresztény egyházban, Rómát tette a vezető helyre, arra hivatkozva, hogy azt még Péter apostol alapította. Róma – magától értetődően – hellenisztikus kultúrájú volt. A második helyre Alexandriát sorolta, mert Péter odaküldte Márkot, hogy alapítson keresztény püspökséget és közösséget. A város a kereszténység fölvetelére könnyebben hajló hellenisztikus zsidók központja volt. A harmadik „helyezést” Antiochiának adta, amely megint csak hellenisztikus város, mert ott járt Péter is, Pál is, sőt, ez a város híres nézeteltérésük színhelye volt. A konstantinápolyi püspökséget azért sorolta alább, mert attól tartott, hogy a kelet-római császár közelsége befolyásolhatja a helyi egyházi közösség vezetőjét. Róma e tekintetben „intakt” volt, hiszen a nyugat-római császár Trierben (Augusta Treverorum) székelt.

A keresztény vallás és egyház kialakulásának meghatározó alakja Szent Pál, akinek a levelei a négy evangéliummal azonos rangúak. Két legjelentősebb levele, a rómaiakhoz és a galatákhoz írt levél nagyjából egy időben, 57 körül született, és a hellenisztikus keresztény közösségekhez szól. A *galata* egyébként a kelta nép görögös neve. A Kis-Ázsiába vándorolt kelták lakóhelye Galatia volt, egy Paflagónia, Pontusz, Kappadókia, Bitonia és Frigia által körülhatárolt tartomány. A galaták olyan hamar „hellenesedtek”, hogy a rómaiak Gallogreci néven nevezték őket. Fontosabb helységeik: Ankyra, Tavia, Pessinus és a Nagy Sándor által híressé tett Gordium előbb a hellenisztikus kultúra, később a kereszténység bástyái voltak. Ezekben a vidékeken térített Szent Pál, s három évszázaddal később már a legkiválóbb keresztény gondolkodókat adta a világnak ez a régió: mindenekelőtt Nagy Szent Baszileoszt, Nazianzoszi Szent Gergelyt, Nüsszai Szent Gergelyt és Ikonioni Amphiklioszt. Jelentőségüket azzal is elismeri az utókor, hogy – összefoglaló néven – kappadókiai atyákként emlegeti őket.

Amikor az első öt évszázad auctoritait olvastam (sajnos túlnyomó részben fordításokban), kezdett kialakulni bennem egy képzet arról, hogy az őskeresztény vallás és a hellenizmus szorosan összefüggő egymással. Ugyanakkor sok vonatkozási pont lehetőségével nem tudok mit kezdeni. Csak egyet említek. Kerényi Károly, a görög mitológia egyik legjobb ismerője azt írja: „Héliosz ekkor valóban Atya és Fiú egy személyben.”²

Tovább adatolva a hellenizmus szerepét a keresztény vallás kialakulásában: ha nem is föltétlenül eszmei, de formai hatásában a legfontosabb keresztény név – Jézus neve – görög. A zsidó Jehosua-Jahve-ből hellenisztizálódott, ami segítséget, üdvöt jelent. Ennek rövidebb alakja volt a Jesua – s ebből alakult ki a görög Jézus változat. Máté evangélista a zsidó szóból lett görög név mellé teszi a Krisztus megnevezést. A görög Krisztus azonos értelmű a zsidó Masiach-hal, görögösen Messiással, amit görögre fordítva Christosznak, Felkentnek mondanak. „Az Ószövetségben olajjal kenték fel és Istennek szentelték a királyt, a prófétát és a papot.”³

Tovább bonyolítva a gondolatsort, amelyet a „királyi fölkent” fogalom takar, a sorozatos rabságok

2 KERÉNYI Károly, *A Nap leányai*, Szukits, Szeged, 2003, 37.

3 *Biblia*, i. m., 1987, 1127.

és megszállások után a zsidóság a Messiásban katonai megszabadítóját várta, hiszen Jézus születésekor is római uralom alatt élt. A zsidó nép elvárását igazolta Máté nemzetségtáblája, a háromszor tizennégy nemzedék Ábrahámától Dávidig, Dávidtól a babiloni fogságig ismét tizennégy, s Krisztusig újabb tizennégy nemzedék. Ehelyett azonban Krisztus békét és szeretetet hirdetett, sőt egyértelműen megtagadta a zsidó Ószövetség ellenség-gyűlöletét is. A zsidókat ért csalódás következtében kísérté utolsó útjára az INRI – „a zsidók királya” – gúnyolódás Jézust, amellyel a csalódott tömegek lelki vonatkozásban is fokozni akarták testi megkínzásának fájdalmait.

Ma már csak a legszűkebb szakmai körök tudják, hogy az európai (keresztény) kultúrában mekkora szerepet játszottak a görögök. Különösképpen ismeretlen még a nagyon művelt európai előtt is, hogy Egyiptomban mekkora hatása volt a görögységnek. Hellász kultúráját kezdetben a görög kereskedők terjesztették; a Kr. e. VI. századtól kezdve városok sorát alapították nemcsak a Földközi-tenger partjain, hanem a szárazföld belsejében is, amelyet valaha Nagy Sándor is meghódított. Nagy Sándor fegyveresei után néhány évszázaddal a görög kereskedők voltak a hellenizmus terjesztői is; az általuk alapított városokban meggyökeresedett a hellenizmus, anélkül azonban, hogy az eredeti helyi kultúrákat megsemmisítették volna. Ezt látom a hellenizmus hódító sikere egyik titkának. Az egyiptomi Amaszisz király görögök iránti rokonszenvéről volt nevezetes; Egyiptomban a hellenizmus legfőbb bástyája Alexandria volt, valamint – furcsa módon – Amaszisz hadserege, amely túlnyomórészt görög zsoldosokból állott. De meghökkentő tény, hogy az egyiptomi iskolás gyerekek is olvasták Homéroszt, s az egyiptomi tisztviselői kar, a kormányzási szervek görög és makedón hivatali rendszerben működtek. Fontos megjegyezni, hogy a görög és az egyiptomi kapcsolatokban a meghatározó szellemi hatás kölcsönös volt. Luft Ulrich Manéthon, Khairemón, Plotinosz, Hórapollon, Nonnosz nevét említi, „mint különlegesen tehetséges gondolkodókat”, akik jelentősen gazdagították a görög tudományt és gondolkodást. Tárgyunk szempontjából a zsidó nép egyiptomi diaszpórája a fontos, de megjegyzendő, hogy sokféle náció élt a fáraók országában, és ennek következtében sokféle pogány kultusz virágzott a Nílus-parti birodalomban. Ugyancsak Luft Ulrich írja, hogy Hérodotosz Kr. e. 450 után az egyiptomiakat a legvallásosabb népnek nevezte.

A görögség vallásos beállítódása két irányzatban manifesztálódott. Az egyik kétségtelenül filozófiai jellegű volt, de ez a filozófia is három irányban fejlődött. Mindhárom irányzat – úgymint a platonizmus, az arisztotelészi peripatetikus iskola és a sztoa – erősen hatott a hellenisztikus bölcseletre. Luft Ulrich szerint „Platón alapvető tézise az volt, hogy a kozmosz, azaz az univerzum, bár nem a semmiből, de megteremtett”.⁴ A első négy évszázad őskeresztény irodalmában ritkán került elő a világ teremtésének kérdése. Illetve volt egy III. századi eredetű szekta, a manicheizmus, amelyet alapítójáról, Manesről neveztek el, és amelynek – még megtérése előtt – Szent Ágoston is tagja volt. Ez a szekta ugyan vallotta a világ teremtését, de az ószövetségi Szentírást teljesen elvetette (a világ teremtését is attól eltérően írta le), és az evangéliumokat is későbbi hamisítványoknak minősítette.

A hellenizmus Kr. e. 31-ben ért véget, amikor is Antonius hadiflottája megsemmisült az actiumi csatában. Antonius és Kleopátra öngyilkos lett, Octavianus pedig római provinciává tette Egyiptomot, és ezzel ő lett a Földközi-tenger medencéjének az egyedüli ura. De a hellenizmus szelleme továbbélt a görög nyelv térségi primátusa révén. E nyelvi elsőbbség megszűnésének előjeleit vette észre a zseniális Damasus pápa, és – mint említettem – latinra cserélte még a liturgia nyelvét is. Így a szentmisének csak egyetlen olyan részlete maradt, amely görög nyelvű – ez pedig nem más, mint a *Kyrie eleison...* szövegtöredék. De a hellenizmus még a IV. században, Szent Jeromos, Szent Ágoston, Szent Ambrus idejében is élt a római birodalom területén; a legműveltebb rómaiak nyelve még ekkor is a görög volt, és a szent iratokat görögül olvasták.

Volt egy másik görög vallási áramlat is, amelynek az erkölcsi tanulságok nélküli történetmondás állt a középpontjában (nem függetlenül a görög szépróza hagyományaitól, ahogyan arra Kerényi Károly is rámutatott). Ez az irányzat olyan színes és fantáziadús volt, hogy évezreddel később is meghihlette az európai reneszánsz művészetet.

Végezetül csak egyetlen művész, Michelangelo nevet említem, akinek az életművében három szellemi „irányzat” is meghatározó szerepet játszott. Az itáliai alkotó *Mózes*e és *Dávid*ja az ószövetségi zsidó vallás, *Bacchusa* a hellenizmus, *Pietà*ja a kereszténység szimbóluma.

⁴ Luft ULRICH, *Istenek, szentek, démonok Egyiptomban*, 2003, Kairosz, Bp., 18.